

Tariximizin daşlaşmış yaddaşı – Qobustan

Azərbaycan tarixi, dövlətçiliyimizin təşəkkül tapması, mədəniyyətimizin inkişafı xalqımızın söykənc yeridir. Dünyada çox az xalq və dövlət tapılar ki, öz mədəniyyətinə, dövlətçilik tarixinə istinad edə bilsin. Dövlətçiliyin elementlərini yalnız xalqda, onun folklor mədəniyyətində, etnoqrafiyasında görmək olmaz. Tarixi abidələr də bura daxildir. Azərbaycan ərazisi qədim yaşayış məskənidir və burada həm dövlət quruluşları mövcud olub, həm də saysız- hesabsız təbii memarlıq inciləri mövcuddur.

Qədim insanların yaşamaq epopeyasını şərtləndirən bu abidələr onların eyni zamanda sığınacaq yeri olub. Azərbaycanda həyat çox-çox əski dövnlərdən mövcuddur. Bu mövcudluq da bizə həmişə qürur yaşadır. Tariximizin bir hissəsini kitablardan, mənbələrdən öyrəniriksə, bir hissəsini yerüstü abidələr vasitəsilə əxz edirik.

Tariximizin qızıl dövrünün yadigarı olan Qobustan qayalığı hazırda bir abidə kimi həm Azərbaycan, həm də dünya əhəmiyyətli kompleks kimi diqqəti cəlb edir.

Qobustan Qoruğu Qaradağ rayonunun Qobustan qəsəbəsində, paytaxt Bakıdan 56 km aralıda yerləşir. Burada eləcə də muzey fəaliyyət göstərir. Qoruqda əsasən Mezolit (orta daş dövrü) abidələri sərgilənir. Burada mağaralar, bulaqlar və s var.

Qobustan necə yaranıb, onun dövlətçilik və mədəniyyət tariximizdə oynadığı rol nədən ibarətdir? Qobustan adının mənşəyi və anlamı barədə müxtəlif tədqiqatçılar fərqli fikirlər söyləmişlər. Lakin onlardan ən çox işlədilən fikir toponimin coğrafi şəraitlə bağlı yaranmasıdır. Həmin fikrə görə, Qobustan qobular diyarı, ucsuz-bucaqsız düzənlik, saysız-hesabsız təpələr arasında torpaq uçuntulardan əmələ gəlmiş yarğanlar və dərələrdir. Heç bir həndəsi şəklə malik olmayan bu systemsizliyin özündə suyun, havanın, küləyin, zəlzələ və palçıq püskürmələrinin yaratdığı böyük təbii hərc-mərclik aləmi müşahidə olunur. Bu, illərin, əsrlərin deyil, milyon illərin ardıcıl olaraq yaratdığı dağıntılar və "quraşdırmaların" nəticəsidir. Qobustan adının da mənşəyi məhz bu təbii şəraitlə izah edilməyə çalışılır.

Onu da qeyd etmək ki, türk dillərində "qobu, kobu" sözü "yarğan, boşluq, yarısəhra" anlamı daşıyır.

Başqa bir versiyaya görə isə, Qobustan sözünün ilkin forması Gavistan şəklində olub. "Gav" farsca öküz, inək, "stan" isə diyar anlamında yer bildirən şəkilçidir. Bu halda söz "Öküzlər diyarı" şəklində şərh edilməkdədir. Bu versiyanın da irəli sürülməsi təsadüfi olmayıb. Çünki vaxtilə Qobustan ərazisində çoxlu çöl öküzü yaşayıb. Min illər keçdikcə onların bir hissəsi ölmüş, bir hissəsi isə əhliləşdirilib. Digər bir versiyaya görə isə, bu yerin adı Kəbristan olub. "Kəbr" oda sitayiş edən, "stan" isə diyar anlamında qəbul edildikdə söz oda sitayiş edənlərin diyarı kimi anlaşılmışdır. Bu versiyaya görə, bu yerlərdə atəspərəstlər yaşayıb, ona görə də ərazi Kəbristan adlandırılıb.

Qobustanın təbii şəraitini şərh edən alimlər bildirir ki, Qobustanın təbiəti Azərbaycanın Aran rayonlarına daha çox uyğundur. 20 - 25 min il əvvəl isə bu yerlərin təbii şəraiti tamamilə fərqli olub. 10-12 min il bundan əvvəl Qobustan qayalarına çəkilmiş heyvan və insan şəkillərindən görünür ki, o zaman bu yerlərdə davamlı isti iqlim hökm sürüb. İnsanlar nazik paltarlarla keçinmiş, kişilər bellərinə kəmərçin bağlamış, qadınlar isə dəridən qısa don geymişlər.

Hava həmişə isti, yaşıllıq və su bol olduğundan, bu yerlər ot yeyən heyvanların öyrüşü olub. Qobustanda saysız-hesabsız çöl heyvanı, öküz, at, keçi, gur, maral və başqa heyvanlar yaşamışlar. Qayaüstü təsvirlərdən və arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntılardan görünür ki, qədim dövrdə bu ərazi pələng, canavar, tülkü, çaqqal və başqa yırtıcı heyvanların da məskəni olub. Mütəxəssislər qayalarda təsvirlərinə rast gəlinməyən bir heyvan - filin də Qobustan ərazisində yaşadığını qeyd edirlər. Qayaüstü təsvirlərdə filin olmamasının səbəbi odur ki, bu yerlərdə bizə məlum insan həyatı 10-15 min illə ölçülür, fil isə milyon illər bundan əvvəl yaşayıb.

Qobustanda fil sümüklərinin aşkarlanması tamamilə təsadüfi olub. 1968-ci ildə burada Atbulaq adlı yerin yaxınlığındakı daş karxanasında mişar təxminən 3 m dərinlikdəki daş qatını kəsərkən layla birlikdə naməlum heyvanın iri sümüklərini də kəsib. Fəhlələr bunun nə sümüyü olduğunu bilməyərək Azərbaycan SSR-in Mədəniyyət Nazirliyinə xəbər vermişlər. Aşkarlanmış sümüklərin tədqiqindən sonra müəyyən edilib ki, bu sümük vaxtilə Qobustanda yaşamış cənub filinin boyun fəqərəsinin XI sümüyüdür.

Qobustan qışlaq kimi Azərbaycan maldarlarına çoxdan məlum olub. Lakin oradakı maddi-mədəniyyət qalıqları və qayaüstü təsvirləri ilk dəfə Azərbaycan arxeoloqlarından professor İshaq Cəfərzadə 1939-1940-cı illərdə aşkara çıxarıb. 1941-ci ildə başlanan Böyük Vətən Müharibəsi ilə əlaqədar olaraq axtarışlar dayandırılıb və bir də 1947 -ci ildə davam etdirilib. İ.Cəfərzadə illər boyu apardığı çətin elmi

axtarışların və tədqiqatların nəticəsi olaraq 750 qaya üzərində döymə, qazma və sürtmə üsulla çəkilmiş 3500-dən artıq insan və heyvan rəsmi və müxtəlif işarə yazılar - petroqliflər qeydə alıb, 20 qayaaltı sığınacaq aşkarlayıb.

Bunlardan sonra İ.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında C.Rüstəmovun və F.Muradovanın apardıqları axtarışlar və arxeoloji qazıntılar nəticəsində çoxlu rəsmlər, yaşayış məskənləri və maddi mədəniyyət qalıqları aşkara çıxarılıb. Böyükdaş dağındakı "Ana zağa" yaşayış məskənində aşkara çıxarılmış üç mədəni təbəqədən iki alt təbəqə bilavasitə daş dövrünə aiddir.

Qobustan abidəsi bir də onunla maraqlıdır ki, burada insan həyatı təxminən eramızdan əvvəl onuncu minilliklərdən başlayaraq ta XVIII əsrə qədər ardı-arası kəsilmədən davam edib.

Qobustanda tapılan maddi mədəniyyət qalıqları kompleksinin tarix və mədəniyyət üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan SSR-in Nazirlər Soveti 1966-cı il 9 sentyabr tarixli Qərarı ilə Qobustanı dövlət tarixi-bədii qoruğu elan edib. Qoruq əsasən üç dağın (Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ) yerləşdiyi böyük bir ərazini əhatə edir.

Qədim qobustanlılar əsasən açıq havada yaşamışlar. Lakin şiddətli yağış və küləkli günlərdə onlar mağaralara, qayaaltı sığınacaqlara və ya baş-başa dayanan iri qayaların altına çəkilmişlər. Hələlik məlum olan qayaaltı sığınacaqların ən yaxşı nümunələri Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının cənub-şərqində yerləşən iri düşərgədir. Arxeoloqlar bu yaşayış yerlərinin birini "Çardaq zağa", digərini isə "Feyruz-1" adlandırmışlar.

Bu düşərgələrin hər ikisinin tavanını qərbdən torpağa oturmuş iri yastı qaya təşkil edir. Mütəxəssislər güman edirlər ki, bu sığınacaqlarda yaşayanlar ev işlərinin bir hissəsini düşərgələrin yastı tavanı üstündə edirlərmiş. Belə düşərgələrdən biri də Böyükdaş dağının cənub enəcəyindəki "Yeddi gözəl" mağarasıdır.

Böyükdaş dağındakı "Ana zağa" və "Ovçular zağası" baş-başa dayanan hündür qayalar arasında dayanan sığınacaqlardır. Bu mağaraların adını onları kəşf edən arxeoloq professor İshaq Cəfərzadə qoyub. Cingirdağdakı Yazılıtəpə də vaxtilə bu cür yaşayış yerlərindən biri olub. Lakin o yerlərin torpağı çox narın olduğundan və həmişə axar sular vasitəsilə yuyulduğundan, qayalar yerə oturmuş və əvvəlki vəziyyətini itirmişlər.

Bildirək ki, 1972-ci ildə Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində on iki insan skeleti aşkar olunub. Firuz düşərgəsində açılmış son mezolit dövrü qəbrindəki insanların kəllə sümüklərinin antropoloji quruluşu, onların elmi tədqiqi zaman müəyyən olunub ki, onlar müasir azərbaycanlıların əcdadlarıdır. İbtidai insanların həyat mübarizəsinin əsasını başlıca olaraq acından ölməmək üçün yemək əldə etmək təşkil edirdi. Bunun üçün qədim qobustanlılar cürbəcür meyvə və bitkiləri yığmağa, heyvan ovlamağa məcbur olmuşlar. Silah (adi daş və dəyənək) bəsit, ov isə asanlıqla təslim olmayan ot və əyeyən heyvanlar olub. O zaman ovçuluq sürək yolu ilə həyata keçirilib. Qobustanlılar böyük dəstələrlə ova gedib otlaqlardakı heyvan sürülərini qova-qova Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağın üstünə qaldırıb, sonra da arxa tərəfi kəsərək onları uçuruma tərəf yönəldirdilər. Hürkmüş heyvanlar özlərini təhlükədən xilas etmək üçün dağdan atılıb və ovçulara yem olurdular. Bu prosesin deyilişi asan olsa da, icrası olduqca qorxunc və çətin olub. Min illərlə sürək yolu ilə ov edən qobustanlılar sonralar ox ixtira etmiş, daha sonra çöl heyvanlarını əhliləşdirə bildirmişlər.

Dənizə yaxın ərazidə yaşayan Qobustan qəbilələri balıq da ovlamışlar. İcməli sudan bir az kənarda yaşayanların əsas peşələrindən, qayğılarından biri də yaşayış yerlərini su ilə təmin etmək olub. Onun üçün qobustanlılar mağaraların yanında yerə batmış böyük və yastı qayaları daşla döyərək oyur, iri su hovuzları düzəldirdilər. Bu hovuzlar yağış suyu ilə dolur və növbəti yağışa qədər qəbilənin ehtiyacını ödəyirdi. Yağış suyunu hər tərəfdən hovuzla axıtmaq üçün qayanın üstündə dərin şırımlar açılırdı. Belə hovuzlar Böyükdaşda "Ana zağa", "Ovçular zağası" yaşayış yerlərinin yanında var.

Qədim qobustanlıların ən əsas məşğuliyyətlərindən biri də daş alətlər hazırlamaq olub. Onlar çay daşından döyəclər, kəsərlər, çaxmaq daşı qəlpələrindən xırda bıçaqlar, ox icad edildikdən sonra isə oxların daş uclarını və s. düzəldirdilər. Çox vaxt onların əsas məşğuliyyətlərindən biri də bəzək əşyaları hazırlamaq idi. Bu cür əşyalar əsasən daşdan və sümükdən düzəldilirdi. Qobustanda açılaraq tədqiq edilmiş qəbirlərdən və yaşayış yerlərindən tapılan bəzək əşyaları içərisində yaxadan asılan daş, qaban və başqa heyvanların dişləri, üstü naxışlanmış sümük asmalar, cürbəcür muncuqlar və s. var. Orta daş dövrünü təmsil edən bu alətlər və bəzək əşyaları bu gün üçün çox bəsit görünsələr də, zamanına görə olduqca ağır olan və böyük bədii zövq tələb edən zəhmətin məhsulu idi. Sonrakı dövrlərdə qobustanlıların maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatına keçməsi üçün qədimdən miras qalmış əmək vərdişləri və təcrübə çox əhəmiyyətli bir təməl idi.

Qədim qobustanlıların hansı dildə danışması və ya ümumiyyətlə danışib-danışmaması elmdə mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Lakin onlar özlərindən miras qoyduqları təsvirlər vasitəsilə bu gün də özləri, yaşamları haqqında məlumat verməkdədirlər.

Min illərlə bir-birinin dalınca gələn nəsillər tərəfindən 1000-ə qədər qayada dönə-dönə çəkilmiş, bir-birini təkrar edən və etməyən 4-5 mindən artıq heyvan, insan şəkilləri, həyati macərələr, ov və rəqs səhnələri çox qədim bir rəssamlıq məktəbinin yaradıcılığıdır. Rəsmlərin xeyli hissəsi yaşayış yerlərinin divarlarını təşkil edən iri qayalarda, bəzən də köhnə şəkillərin üstündən çəkilmişdi.

Tariximizin daşlaşan yaddaşı-Qobustan haqda, əlbəttə, bir yazı ilə kifayətlənmək olmaz. Mövzunu davam etdirəcəyik...

İradə SARIYEVA

**Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin
İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyilə çap olunur.**